

Ортағасырлық Қастек қаласының керамикасы

© 2022 г. Төлегенов А., Кембаева Ә.

Keywords: archaeology, Kastek settlement, ceramics, source, crafts, excavations, artifacts

Түйін сөздер: археология, Қастек қаласы, керамика, дереккөз, қолөнер, қазба жұмыстары, артефактілер

Ключевые слова: археология, городище Кастек, керамика, источник, ремесло, раскопки, артефакты

Abylay Tolegenov¹, Asem Kembayeva²

¹Corresponding author, Doctoral student of the 2-nd year of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan. E-mail: abylai_24_12_94@mail.ru

²specialist archaeologist, Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan.
E-mail: asem.kembaeva@mail.ru

Ceramic of the medieval Kastek settlement

Abstract. The article is devoted to the collection of ceramics found during archaeological excavations in the medieval town of Kastek, researched in 2011–2020 by Zhetysu archaeological expedition of the Margulan Institute of Archaeology under the leadership of A. Nurzhanov (1957–2021). Ceramics is the main source in the periodization of the cultural layer of medieval cities and settlements. In addition, the production of ceramic products in cities and its products determine the high skill of handicraft. Archaeological research on the medieval settlement of Kastek has been carried out since 2011. During this period, various scientific articles were published on the study of various problems, including issues related to the analysis of ceramics. Since the collection of ceramic products found in the city has been preserved very well, it is possible to classify it by types, forms, and methods of production. Ceramics of the city of Kastek in the field season of 2018 belong to 2 stages: 8th century – the beginning of the 10th century; 10th century – the beginning of the 13th century. In the manufacture of ceramic products, local raw materials with a natural additive (feldspar, quartz) were used. The main goal of the article is the introduction into scientific circulation of some ceramic products obtained during excavations in 2018, as well as the analysis of ceramics of the medieval settlement of Kastek, including the search for analogies in the materials of a synchronous set of monuments. To achieve this goal, new data are presented, previously published publications are analyzed, the degree of study of the material is discussed.

Acknowledgement: The article OR № 11465466 was carried out within the framework of program-targeted funding on the topic «Uly Dala in the context of ethno-cultural studies».

For citation: Tolegenov, A., Kembayeva, A. 2022. Ceramic of the medieval Kastek settlement. *Kazakhstan Archeology*, 1 (15), 70-81 (in Kazakh). DOI: [10.52967/akz2022.1.15.70.81](https://doi.org/10.52967/akz2022.1.15.70.81)

Төлегенов Абылай¹, Кембаева Әсем²

¹корреспондент авторы, 2-курс докторанты,
Л.Н. Гумилёв атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан.
E-mail: abylai_24_12_94@mail.ru

Төлегенов Абылай¹, Кембаева Асем²

¹автор-корреспондент, докторант 2-курса
Евразийского национального университета
им. Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Казахстан.
E-mail: abylai_24_12_94@mail.ru

²археолог-маман, Ә.Х. Марғұлан атындағы
Археология институты, Алматы қ., Қазақстан. E-mail:
asem.kembaeva@mail.ru

Ортағасырлық Қастек қаласының керамикасы

Аннотация. Мақала Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Жетісу археологиялық экспедициясы А.Ә. Нұржановтың (1957–2021) жетекшілігімен 2011–2020 жж. зерттелген ортағасырлық Қастек қаласының қазба жұмыстарынан алынған керамиканы талдауға арналған. Керамика – ортағасырлық қалалар мен қоныстардың мәдени қабатын мерзімдеудегі басты дерек болып табылады. Сонымен қатар, қалаларда керамика бұйымдарын жасау өндірісі мен оның өнімі қолөнер кәсібінің жоғары шеберлігін анықтайды. Ортағасырлық Қастек қаласында 2011 ж. бері жүргізілген зерттеулерге қатысты көптеген ғылыми мақалалар жарияланып, онда табылған керамика бұйымдарының түрлері мен ерекшеліктеріне байланысты мәселелер қарастырылды. Қаладан табылған керамика бұйымдарының жиынтығы өте жақсы сақталғандықтан, оны түрлері, формалары, өндіріс әдістері бойынша жіктелді. Керамикалық бұйымдарды дайындау кезінде табиғи қоспасы бар жергілікті шикізат (саз, дала шпаты, кварц) пайдаланылды. Мақаланың негізгі мақсаты – 2018 ж. қазба жұмыстары барысында табылған керамикалық бұйымдарды ғылыми айналымға енгізу, ортағасырлық Қастек қаласының қыш бұйымдарын талдау және жақын орналасқан ескерткіштерден табылған материалдар бойынша ұқсастықтарын іздеу. Осы мақсатқа жету үшін жаңа мәліметтер келтіріліп, бұрын жарияланған жарияланымдар талданады және материалдың зерттелу дәрежесі талқыланады. 2018 ж. далалық маусымдағы Қастек қаласының керамикасы 2 кезеңге жатады: VIII ғ. – X ғ. басы; X ғ. – XIII ғ. басы.

Алғыс: Жұмыс ҚР БҒМ Ғылым комитетінің нысаналы-бағдарламалық қаржыландыруы бойынша жоба ЖТН ОР11465466-ОТ-21, «Этномәдени зерттеулер контекстіндегі Ұлы Дала» тақырыбы шеңберінде орындалды.

Сілтеме жасау үшін: Төлегенов А., Кембаева Ә. Ортағасырлық Қастек қаласының керамикасы. *Қазақстан археологиясы*. 2022. № 1 (15). 70-81-бб. DOI: [10.52967/akz2022.1.15.70.81](https://doi.org/10.52967/akz2022.1.15.70.81)

²специалист-археолог, Институт археологии
им. А.Х. Марғұлана, г. Алматы, Казахстан. E-mail:
asem.kembaeva@mail.ru

Керамика средневекового городища Кастек

Аннотация. Статья посвящена анализу керамики, происходящей из раскопок средневекового города Кастек, исследовавшегося в 2011–2020 гг. Жетысуской археологической экспедицией Института археологии им. А.Х. Марғұлана под руководством А.А. Нуржанова (1957–2021). Керамика – главный источник по периодизации культурного слоя средневековых городов и поселений. Кроме того, производство керамических изделий в городах и его продукция определяют высокое мастерство ремесленного дела. Археологические исследования средневекового городища Кастек проводятся с 2011 г. За этот период опубликованы различные научные статьи, посвященные изучению тех или иных проблем, в том числе и вопросам, связанным с анализом керамики. Хорошая сохранность керамических изделий позволяет классифицировать коллекцию по видам, формам, способам производства. При изготовлении керамических изделий использовалось местное сырье с естественной добавкой (полевой шпат, кварц). Основная цель статьи – ввод в научный оборот керамических изделий, полученных в ходе раскопок 2018 г., а также анализ керамики средневекового городища Кастек, в том числе поиск аналогий в материалах синхронного круга памятников. Для достижения этой цели приводятся новые данные, анализируются изданные ранее публикации, обсуждается степень изученности материала. Керамику, полученную в полевом сезоне 2018 г., можно отнести к двум хронологическим этапам: VIII в. – начало X в.; X в. – начало XIII в.

Благодарности: Работа выполнена в рамках программно-целевого финансирования Комитета науки МОН РК, ИРН проекта ОР11465466-ОТ-21, тема: «Великая Степь в контексте этнокультурных исследований».

Для цитирования: Төлегенов А., Кембаева А. Керамика средневекового городища Кастек. *Археология Казахстана*. 2022. № 1 (15). С. 70-81 (на каз. яз.). DOI: [10.52967/akz2022.1.15.70.81](https://doi.org/10.52967/akz2022.1.15.70.81)

Kіpіcne

Ұлы Жібек жолы тармақтарының Жетісу мен Оңтүстік Қазақстан аумағы арқылы өтуі өңірде жаңа қалалардың пайда болуы мен өркендеу процесінің белсенді жүруіне өзінің әсерін тигізді. Керуен жолының бойындағы стратегиялық маңызды орындарда орналасқан қалалар қолөнер және сауда орталықтарына айналды, сонымен қатар қолөнер, егіншілік және мал шаруашылығының үйлесімді өмір сүруі мен дамуының, өркениет пен мәдениеттің өзара байланысының шекарасы болды. Халықаралық сауда жолдарының осы аймақ арқылы өтуі, қолөнердің дамуы қалалардың

қарқынды өсуіне әкелді. Жетісу мен Қазақстанның оңтүстігінде Түркі қағанаттарының қалалары – Талхир, Қаялық, Құлан, Мерки (Меркі), Суяб, Баласағұн орналасты. Дамыған орта ғасырларда X–XIII ғғ. урбандалу процесі қарқынды жүріп, ол Жетісу аймағын толық қамтыды және отырықшы өркениеттің дамуына жол ашты [Савельева и др. 2012: 7].

Ортағасырлық Қастек қаласы – Алматы облысы, Жамбыл ауданы, Қастек ауылынан 2,5 км солтүстікке қарай Жетіжол тау жотасының бастауында, Суықтөбе тауының төменгі бөлігінде орналасқан [Нуржанов, Калдыбаева 2020: 119]. Алматы қаласына ең жақын орналасқан

ортағасырлық қала болып табылады (Алматы қаласынан 90 км қашықтықта) (1-сур).

Ортағасырлық қаланың жалпы аумағы – 30 га құрайды. Оның 5 га жері цитадель мен шахристанға тиесілі. 2020 ж. дейін он жыл бойы жүргізілген қазба жұмыстарының көлемі – 8000 м² [Нуржанов, Калдыбаева 2020: 119].

Қаланың географиялық орналасуы шаруашылық жүргізуге, әрі саяси байланыстар жасауға өте қолайлы болған. Шаруашылықтың дамығандығын қала аумағындағы ирригация және жер телімдерінің орналасуы-

1-сур. Ортағасырлық Қастек қаласының Қазақстан картасында орналасуы

Fig. 1. Location of the medieval Kastek settlement on the map of Kazakhstan

Рис 1. Расположение средневекового городище Кастек на карте Казахстана

на қарай білуге, қаланың жоғарғы жағында орналасқан Қастек асуы арқылы Шу алқабына жетуге болады. Археологиялық қазба жұмыстары барысында қала шекара бекеті мен сауданың дамыған орталықтарының бірі болғандығы анықталды. Сонымен қатар сауда қатынастарын реттеудің маңызды пункттерінің бірі болғанын айғақтайтын заттай деректер табылды [Нуржанов, Терновая 2020: 11].

Он жылдық кешенді қазба жұмыстары кезінде қаланың әлеуметтік-экономикалық өмірінің көрсеткіші болып табылатын заттай мәдениеттің жетістіктері, стратиграфия, планиграфия, қорғаныс құрылымдары туралы көптеген мәліметтер алынды. Табылған артефактілердің көп бөлігі керамика, ал қалғанын сүйектен, темірден, шыныдан жасалған бұйымдар құрайды. Мақала 2018 ж. далалық қазба жұмыстары кезінде табылған керамика бұйымдарын зерттеу нәтижелеріне негізделген және қазіргі уақытқа дейін жарыққа шықпаған мәліметтерді қамтиды.

Зерттелу тарихнамасы

Ортағасырлық Қастек қаласының керамикалық бұйымдарын жіктеуде және жинақталған керамика кешенін сипаттауда отандық археологтардың еңбектерін негізге алдық. К.М. Байпақов, Е.А. Смағұлов, О.В. Кузнецова, Т.В. Савельева, Е.Ш. Ақымбек және А.Ә. Нұржановтың еңбектерінде қыш бұйымдардың түрлері, сипаттамасы мен қолдану аясына қатысты толық мәліметтер бар.

Осы мәліметтер керамика кешенінің типологиясы мен хронологиясы туралы мәліметтер қорын толықтыруға мүмкіндік береді.

Ортағасырлық Қастек қаласының керамикасына қатысты зерттеу тарихы 2011 ж. басталады. Кешенді түрде жүргізіле бастаған қазба жұмыстарының барысында табылған қыш бұйымдарға қатысты мәліметтер ғылыми мақала түрінде А.Ә. Нұржановтың еңбектерінде қарастырылған.

2011 ж. А.Ә. Нұржанов пен Е.Ш. Ақымбектің мақаласында қала туралы алғашқы археологиялық қазба жұмыстарының барысы, оның сипаттамасы және далалық зерттеу нәтижесінен алынған керамика кешеніне қатысты мәліметтер беріледі. Кешен олардың пайдалану мақсаты мен атқаратын қызметіне қарай асүйлік, асханалық және тұрмыстық-шаруашылық болып бөлінді. Ең көп тараған түрі құм мен ұсақ қиыршық тасты қосып, сапалы жасалған асүйлік ыдыстар. Асхана ыдыстары қоспасыз немесе аз мөлшерде құм қосылып жасалған [Нұржанов, Ақымбек 2011: 83].

2014 ж. жарық көрген А.Ә. Нұржановтың мақаласында қазба жұмыстары барысында табылған діни салт-жоралғыларды орындауда қолданылатын ыдыстың атқаратын қызметіне қатысты мәліметтер беріледі [Нұржанов 2014: 208] және ұқсастығы бойынша Көк-Мардан (VIII–IX ғғ.) [Байпаков и др. 2006: 208] және Күйік-Кескен қала [Смагулов 2011: 35] секілді ортағасырлық қалалардан табылған қыш бұйымдармен салыстырылады. Ал 2017 ж. жарық көрген «Культуральный сосуд карлуков-несторианцев из городища Кастек» атты мақаласында қала тұрғындарының діни дүниетанымы туралы түсінік алуға ерекше мүмкіндік беретін зооморфтық белгілері бар қыш ыдыс туралы мәліметтер береді. Табылған қыш ыдыста бейнеленген крест пен жыланның бейнесі Жетісудың отырықшы тұрғындарының арасында несториандық сенімнің таралғандығы және оның өңірдегі халықтардың мәдени дамуына белгілі бір ықпалының болғанын сипаттайды [Нұржанов 2017: 153–157]. Керамикалардағы зооморфты бейнелерге қатысты мәліметтер «Керамика с зооморфными и антропоморфными признаками с городища Кастек-1» [Нұржанов 2020: 7] атты мақаласында да қарастырылған.

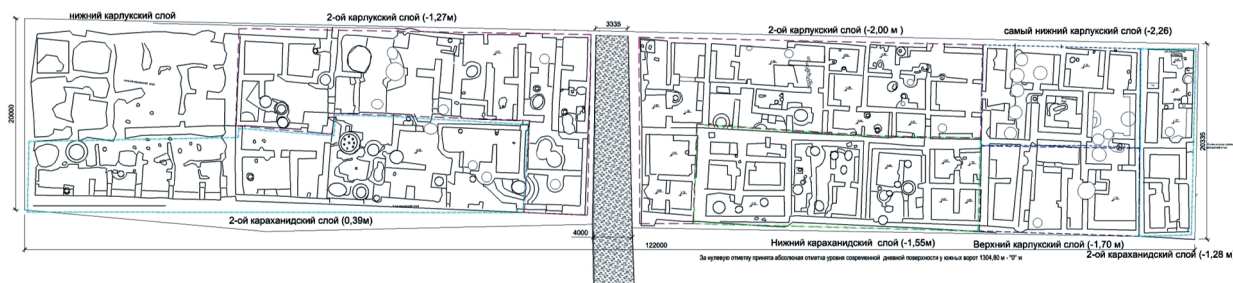
Мақалада 2019 ж. қаланың солтүстік-батыс бөлігіндегі № 32 тұрғын үй-жайдағы археологиялық қазба жұмыстары барысында табылған керамикалық сукұйғыш (немесе мургоб) ыдыстың сыртындағы жазудың (жазулардың) семантикасы анықталды [Нұржанов, Терновая 2021: 9].

2018 ж. ортағасырлық Қастек қаласынан табылған керамика жиынтығының біршама бөлігінің жақсы сақталуы оларды жүйелеп топтауға және түрлері бойынша бөлуге мүмкіндік береді.

Материалдарға сипаттама

Ортағасырлық қалаларға жүргізілген қазба жұмыстары кезінде көп шығатын негізгі материал керамика болып табылады [Савельева 2012: 128]. Керамика – адамзат баласының қол жеткізген, ғасырдан ғасырға жалғасып келе жатқан баға жетпес қолөнері. Керамика өндірісінің дамуы, үнемі серпілісте ілгерілеуі өндірістің өсуін көрсетеді. Керамика өнерінің даму деңгейі қоғамдық өмірдің кең өрісіне тәуелді және оның өнімі қалаларды зерттеудегі көптеген сұрақтарға жауап беретін бірден бір дереккөз болып табылады [Ақымбек 2015: 4]. Сол себепті де, қалалардан табылған керамика кешенін зерттеу өте өзекті әрі маңызды мәселе болып қала бермек.

Ұсынылып отырған мақаланың негізгі мәліметтері ортағасырлық Қастек қаласында археолог А.Ә. Нұржановтың жетекшілігімен жүргізілген Жетісу археологиялық экспедициясының археологиялық зерттеу жұмыстары нәтижесінде табылған керамика кешені құрайды. 2018 ж. қазба

2-сур. Қастек қаласы. 2018 ж. қазба жоспары. Қазбаны хронологиялық қабаттар бойынша бөлу сызбасы. Орындаушы М. Калыков

Fig. 2. Kastek settlement. The 2018 excavation plan. The scheme of the breakdown of the excavation by chronological layers. M. Kalykov's photo

Рис. 2. Городище Кастек. План раскопа 2018 г. Схема разбивки раскопа по хронологическим слоям. Исполнитель М. Калыков

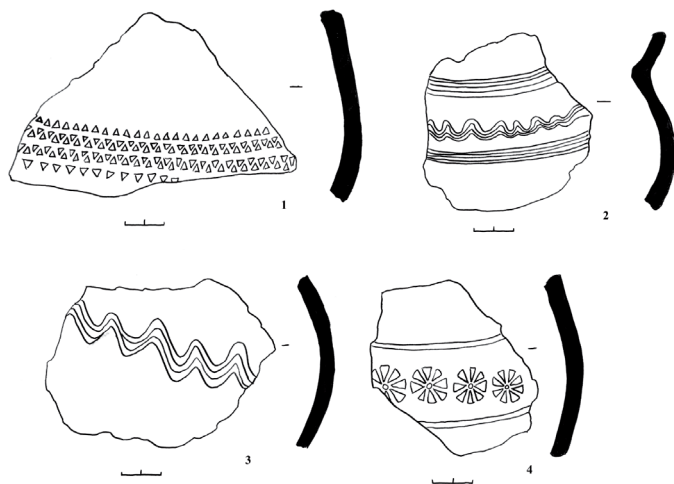
жұмыстары шахристанның оңтүстік-батыс бөлігінде жүргізілді. Жоғарғы мәдени қабатты ашу кезінде 0,5 м тереңдікте екінші құрылыс горизонтының қабырғалары мен едендері табылды. Бөлмелердің қабырғалары шығыстан батысқа қарай орналасқан. Сақталған қабырғаларының биіктігі 0,4–0,5 м. 2018 ж. қазбаның жалпы аумағы – 54×30 м (2-сур.).

2018 ж. қазба жұмыстары барысында керамиканың 1870 фрагменті жинақталды. Негізгі табылымдардың басым көпшілігі фрагмент күйінде сақталған, бүтіндерінің саны аз. Табылған бұйымдардың ішінде асүйлік ыдыстардың түрлері: құмыралар, кәстрөлдер, қазандар, қазан

қақпақтары, құмыралар мен хумдар бар. Фрагменттердің көпшілігі дала шпаттарының, кварцтың, қоңыр әктастың және слюданың табиғи қоспасы бар қара қызыл саздан жасалған.

Қалаға жүргізілген қазба жұмыстары барысында табылған ыдыс-аяқтың негізгі бөлігі ою-өрнекпен безендірілген. Күрделі емес (бір толқын немесе бір сызықты ою) және аралас (толқын тәрізді, сызықты) комбинациялары бар. Ең көп таралған – сызықты, толқын тәрізді ою-өрнек және саусақ іздері. Көбінесе штампталған үшбұрышты және гүлді ою-өрнек ыдыстарда қолданылған. Ою-өрнектерді қолданудың негізгі аймағы – ыдыстың бүйір жағы (3-сур.).

Керамикалық ыдыстардың ернеулері. Асүйлік ыдыстардың

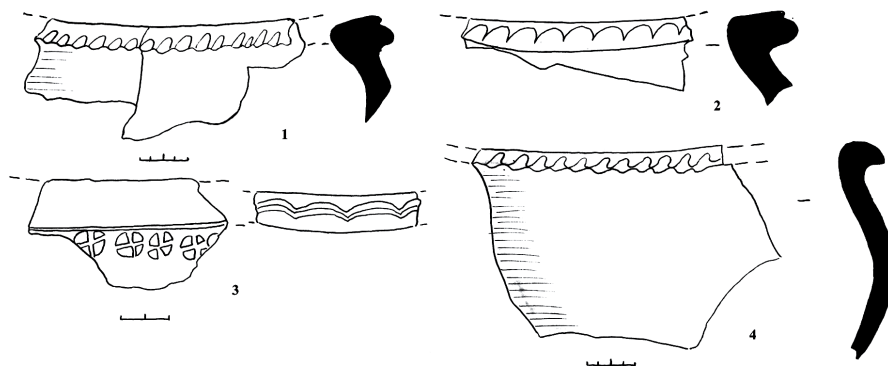
3-сур. Қастек қаласы. Керамикалық ыдыстардағы ою-өрнек комбинациясы

Fig. 3. Kastek settlement. Combinations of ornaments on ceramic vessels

Рис. 3. Городище Кастек. Комбинации орнаментов на керамических сосудах

ішінде қазан мен құмыралардың ернеулері көптеп кездесті. Бұл ыдыстар тағамды дайындау мен сақтау үшін пайдаланылатын асуылік ыдыстың түрі. Ыдыстар құрамына майда қиыршық тас, құм және ұсақталған қыш қосылған саз балшықтан жасалған, көлемі жағынан үлкеніректері кең тараған. Ыдыстың формасы түбі конус, негізгі бөлігін сыртқа шығып тұратын және ауыздары кең ернеуі құрайды.

4-сур. Қастек қаласы. Керамикалық ыдыстардың ернеулері

Fig. 4. Kastek settlement. Corollas of vessels

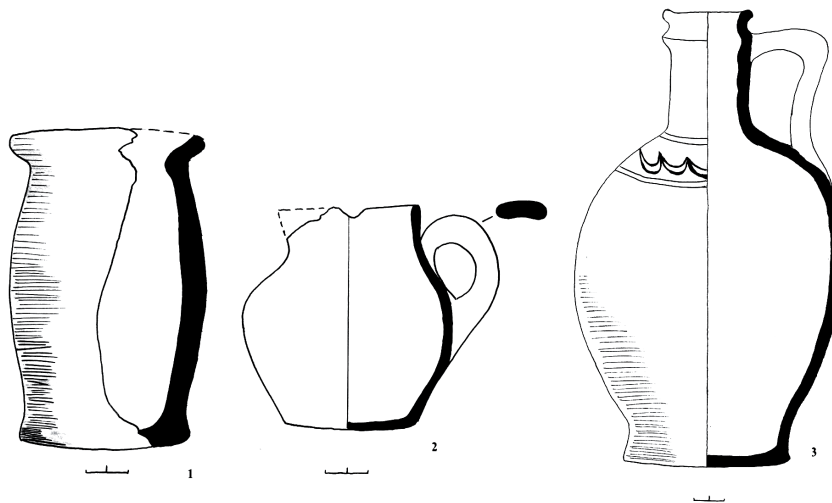
Рис. 4. Городище Кастек. Венчики сосудов

Ыдыстардың ернеулері сызықты немесе толқынды етіп безендірілген. Қабырғасының жарылған жерлерін бекітіп ұстату үшін тесілген тесіктері бар. Саңылаулардың ені 0,9-дан 1,1 см-ге дейін (4-сур.).

Керамикалық ыдыстардың түрлері. Құмыралар. Қазба жұмыстары барысында бүтін күйінде сақталған түбек, саптыаяқ және құмыра табылды. Бұл ыдыстарды түрлері бойынша ажыратуға мүмкіндік береді. Ыдыстар өте сапалы саз балшыққа майда құм қосып жасалып, бірқалыпты күйдірілген (5-сур.).

1. Түбек. Ыдыстың бұл түрінің ернеуі кең, бүйірінде диаметрі 0,6 см болатын тесігі бар. Бұл тесік арқылы жіп өткізіледі. Ол жіп тұтқа қызметін атқаруы мүмкін.

2. Саптыаяқ. Асханалық ыдыс ретінде кең таралған. Бүйірі шар формалы, ернеуі кең, цилиндр секілді, мойны қысқа және жоғары қарай кеңіген, кішкене

5-сур. Қастек қаласы. Керамикалық ыдыстардың түрлері: 1 – түбек; 2 – саптыаяқ; 3 – құмыра

Fig. 5. Kastek settlement. Types of ceramic vessels: 1 – tubek; 2 – mug; 3 – jug

Рис. 5. Городище Кастек. Типы керамических сосудов: 1 – түбек; 2 – кружка; 3 – кувшин

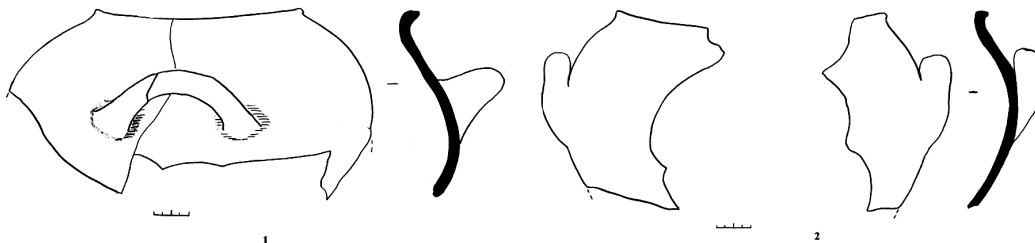
иығында ілмек тәрізді тұтқасы бар. Асханалық ыдысқа жататын бұл түрі ортағасырлық қалаларда кең тараған. Сапалы саз балшықпен құрамына майда құм қосылып жасалынып, бірқалыпты күйдірілген (5-сур.). Ортағасырлық Ақтөбе қаласынан табылған X–XIII ғғ. жататын саптыаяқтар шарықта жасалынып, сапалы күйдірілген. Түп жағы жазықтау, кесілген конус формасында. VIII–X ғғ. саптыаяқтарға қарағанда көп таралған асханалық ыдыс [Ақымбек 2015: 112].

3. Құмыра. Ортағасырлық қалаларда құмыралар керамикалардың ең үлкен тобын құрайды. Құмыраның бұл түрі түбінен бірқалыпты кеңіп көтерілген қабырғасы дөңгеленіп иіліп кең иықтанып, мойындалған. Мойны ернеу астында сыртқа сәл кеңіп тік көтеріліп аяқталған. Ілмек тұтқасының жоғарғы жағы ернеу асты мойнына, төменгі жағы бүйіріне бекітілген. Ыдыстың бұл түрінің басқаларынан ерекшелігі мойын жағында толқынды өрнегі бар (5-сур.). Осындай құмыраға ұқсас ыдыс ортағасырлық Ақтөбе, Тараз қалаларынан да табылған болатын. Ұқсастығы жағынан оның да иығы мен бүйір үстінде баспа өрнектер қатты затпен сызып, осы нақышты ыдыс қабырғасын айнала өрнектелген [Ақымбек 2015: 110]. Зерттеуші Т.Н. Сенигова ортағасырлық Тараз қаласынан табылған құмыралардың жасалу техникасына қарай 3-топқа бөледі: а) сыртқы формасы алмұрт тәрізді дөңгелек, мойны цилиндр тәрізді төмен орналасқан; б) денесі сфера тәрізді, ал мойны тар болып келеді; в) шәйнек тәрізді ыдыстар, сыртқы формасы сфераға ұқсас, шүмегі және ілмек тәрізді тұтқасы бар құмыралар. Осындай формадағы ыдыстар Жетісу, Оңтүстік Қазақстан (X–XII ғғ.) өңірлерінен табылған [Сенигова 1976: 147].

Қазандар. Қазандар – асүйлік ыдыстардың ішінде ең жиі кездесетін түрі. Ортағасырлық Қастек қаласынан табылған қазандардың 2 түрі кездеседі: құмыра тәрізді немесе сфера пішінді, құм араласқан қызыл саздан жасалған және шамот қосылған – өнімге отқа төзімділік беру үшін қосымша қоспалар қосылған.

Қазандар тұтқасы, ернеуі мен пішіні жағынан бір-бірінен ерекшеленеді. Қазандардың барлығы жапсырма арқылы, құрамына майда құм және қиыршық тас араластырылып, бірқалыпты күйдіріліп жасалған. Бұл ыдыс түрі үнемі ошақта пайдаланғандықтан, барлық табылған қазандардың сыртын қара күйе жапқан.

Қазандардың тұтқалары бүйіріне бастырылып бекітілген. 1 – тұтқасының формасы жуан және доға тәрізді орындалған. 2 – қазанның тұтқасы ортасы мен екі ұшы саусақпен бастырылып белдеуленген. Қазандардың ернеулері негізінен ішке иіліп келіп тік аяқталған. Ернеуінің үсті тегіс. Табылған екі қазанның бір-бірінен ерекшелігі тұтқаларында, ал ернеулері бір-біріне ұқсас. Бүйірі мен түбіне күйе жағылғанына қарағанда қазан түбімен тікелей ошақта тұрғанын білдіреді (6-сур.).

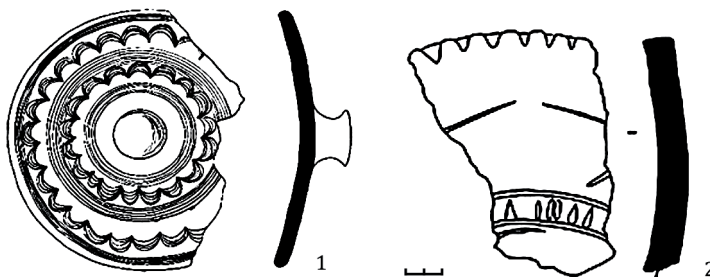
6-сур. Қастек қаласы. Қазанның түрлері
Fig. 6. Kastek settlement. Types of cauldrons
Рис. 6. Городище Кастек. Типы казанов

Ортағасырлық Құлан қаласынан табылған қазандар шар тәрізді келген дөңгелек немесе жалпақ түпті болып келеді. Мойынсыз, ернеуі дөңгеленген, қазан бүйіріне доға тәрізді тұтқасы бекітілген. Кейде тұтқасына саусақ ізі немесе қиғаш кертпелер түсірілген [Кузнецова, Нуржанов 2009: 26]. Зерттеуші И. Ахраров Ферғанадан табылған қазандарды (IX–X ғғ.) сипаттай келе, олардың ернеуі мен мойны тар болып келетін бұл ыдыстар негізінен сұйық тағамды дайындауға бейімделген [Ахраров 1966: 129] деп көрсетеді.

Қазанға арналған қақпақтар. Қақпақтар қолдану аясына және көлеміне қарай құтыларға, қазандарға, құмдар мен тандыр ошақтарына арналған болып бөлінеді [Ақымбек 2015: 104]. Ортағасырлық Қастек қаласынан 2018 ж. қазанға арналған қақпақтардың жиынтығы табылды. Ұсынылған бұйымдар тегіс және қайқы келген. Барлығы да өрнектелген, өрнектер түтікшемен, қатты затпен бастырылып салынған. Табылған барлық қақпақтардың қабырғасының қалыңдығы – 0,8-1,5 см аралығында болады.

Қазан қақпақтарының екі түрін ұсынамыз: 1) қақпақтың шеті толқын тәрізді сызықпен жиектелген. Жалпы бұйымның көп бөлігін толқынды өрнекпен безіндірген. Орта жағы нүктелі ою-өрнекпен көмкерілген. Қабырғасының қалыңдығы – 0,8 см (7-сур.). Құрамы: сазды құм және органикалық заттар. Бұйымның диаметрін анықтау мүмкін болмады. 2) қақпақтың сырты үзік сызықпен жиектелген. Бұйымның негізгі бөлігі толықтай дөңгелек ою және толқынды болып келеді. Қабырғасының қалыңдығы – 1 см. Құрамы: қызыл саз және құм. Бұл бұйымның 1.1 түріне қарағанда ерекшелігі – тұтқасының болуы. Тұтқасының биіктігі – 3 см (7-сур.). Тұтқасы қолға ұстауға ыңғайлы және үсті тегіс болып келген.

7-сур. Қастек қаласы. Қазанның қақпағы
Рис. 7. Городище Кастек. Крышки от казанов
Fig. 7. Kastek settlement. Cauldron lids

Қазанға арналған қақпақтар асүйлік бұйым ретінде жиегінің төменгі жағын күйе жапқан күйінде жиі кездеседі. Олар тегіс не сәл ғана дөңестеу болып келеді. Қақпақтар ас әзірлеуде әртүрлі ыдыстарға ашық отта жабуға арналған. Олар тұрпайы саз балшыққа қоспа қосу арқылы дөрекі түрде қолмен жасалынған.

Бұйымдарды әсемдеу үшін оның бетіне түрлі бедерлер мен өрнектер салынған. Барлық қақпақ бөліктерді сәндеуде сызықты, толқынды және нүктелік өрнектер арқылы бедерленген. Қақпақ тұтқаларының бірнеше түрі бар: үсті тегіс, түбінен жоғары кішірейген, сопақша келген және ұстауға ыңғайлы болу үшін саусақпен бастырылған. Бұл өрнектеудің түрі аса күрделі болып табылмайды. Е.Ш. Ақымбектің еңбегінде өрнек салудың бірнеше түрлері көрсетіледі. Соның ішінде күрделі емес түрі – баспа әдісі арқылы жүргізу. Бұл баспа өрнек әр түрлі диаметрдегі түтікшелер арқылы түсірілген. Өрнектер асханалық ыдыстардың тұтқалары мен қақпақтардың бетіне түсірілуі жиі кездеседі. Өрнектеу жұмыстарына қажетті құралдар: қамыс, сүйек, ағаш т.б. қолданылды [Ақымбек 2016: 93]. Осылайша, ортағасырлық қалалардың керамикаларына қарап, қыш бұйым жасау технологиясының өте жақсы дамығандығын көреміз. Сазды өндеуден бастап,

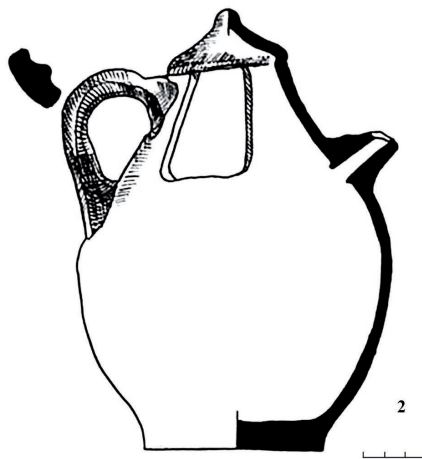
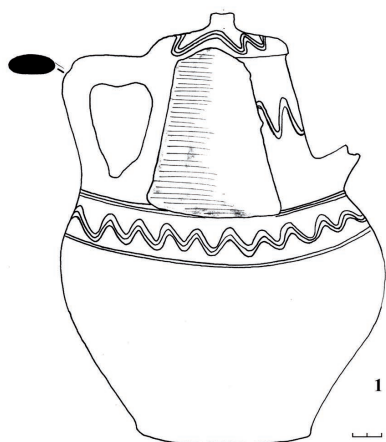

бұйым жасауға дейінгі үдерістің күрделі дәрежеде болғандығын қыш бұйымдардың пішінделуі, сыртында, не ішіндегі саусақ іздері, болмаса бетіне түсірілген ою-өрнектері және т. б. осыны көрсетеді. Әрбір ыдыс түрін пішіндеуге арнайы саздың дайындалатындығы және ыдыстың түріне қарай пішінделудің тәсілдерінің қолданылатындығы белгілі болды [Ақымбек 2016: 574].

Рәсімдік ыдыстар. Ортағасырлық Қастек қаласына жүргізілген қазба жұмыстары барысында табылған керамика кешенінде тұрмыс және шаруашылықта қолданылатын қыш бұйымдардан бөлек діни рәсімдерді орындау мақсатында қолданылған ыдыстар да бар. X–XI ғғ. жататын мұндай ыдыс 2018 ж. қазба жұмыстарында табылды.

Ыдыстың қақпағы бекітілген күйде, ал шүмегі су төгу қызметін атқармайды. Ал ыдыстың мойын жағында саңылау бар. Бұл ыдыстың белгілі бір шаруашылықта емес, тек салттық мақсатта қолданылған деген қорытынды жасауға болады. 2012–2013 жж. жүргізілген қазба барысында осыған ұқсас ыдыс бүтін күйінде табылған болатын.

1. 2018 ж. табылған бұл ыдыстың сыртқы безендірілуі өте жақсы сақталған. Сыртында мойын жағында толқын әрі сызықты өрнек салынған. Қақпағы толқын тәрізді оюмен безендірілген [Нуржанов 2020: 10]. Бұл ыдыс діни рәсімдерді орындау кезінде қолданылған (8, 1-сур.).

8-сур. Қастек қаласынан табылған рәсімдік ыдыстар
([Нуржанов, Терновая 2014: 153]: бойынша)

Рис. 8. Городище Кастек. Культовые сосуды
(по: [Нуржанов, Терновая 2014: 153])

Fig. 8. The cult vessels of the Kastek settlement
(by: [Nurzhanov, Ternovaya 2014: 153])

2. 2013 ж. қазба жұмыстары кезінде табылған ыдыстың ерекшелігі оны тек құрбандық ыдысы ретінде ғана қолданған. Бүйір жағындағы тесігі арқылы ыдыстың ішіне ұсақ заттарды салу мүмкін. Шахристанның оңтүстік-батыс мұнарасы жанында орналасқан және ішкі бекініс қабырғасына жақын орналасқан № 1 қазбадан табылды. Бұл ыдыстың биіктігі – 22 см. Шүмегі мен тұтқасы бар ыдыс X–XI ғғ. жататын қарахан кезеңіне тән қабаттан табылған [Нуржанов, Терновая 2014: 153] (8, 2-сур.).

Қала аумағында X–XI ғғ. жататын құрбандық орнынан табылған құмыра сыртқы безендірілуі мен жасалу технологиясына байланысты ерекшеленді. Құмыра – мағыналық және қызметтік (функционалдық) жағынан үлкен мәнге ие. Археолог Е. Смағұлов мұндай сипаттағы қыш бұйымдарды V ғ. және X–XI ғасырда өмір сүрген халықтар арасында табынушылық мақсатта қолданылғанын жаза келе, автор мұндай заттардың табылуын «материалдық мәдениеттегі жаңа құбылыс» деп санады [Смағұлов 2011: 35].

Жетісу мен Оңтүстік Қазақстанның ортағасырлық қалаларынан табылған керамикалардың ішінде «шүмегі» бар ыдыстар да кездеседі. Шүмектегі саңылаудың болғанына қарамастан ол ағызу

қызметін атқармаған. Ыстың іші ешқандай затпен толтырылмаған. Діни заттың белгілі бір жеріндегі тесік семантикалық мазмұнды жеткізуге ғана емес, сонымен қатар жарықтың енуіне және ішіндегі заттың шығуына да қызмет етті. Ұқсастығы бойынша рәсімдік бұйымдар Күйік-Мардан (VIII–IX ғғ.) түйе бейнесі бейнеленген [Байпаков, Терновая 2005: 208]; Отырар ауданында орналасқан ортағасырлық Алтынтөбе қаласынан табылған (VIII–IX ғғ.) рәсімдік ыдыста жануардың арқасында орналасқан шыныаяққа тесік жасалған [Смагулов 2011: 36]. Табылған керамикалық бұйымдар фрагмент түрінде болса да, біздің уақытымызға дейін жетіп, сақталған. Зерттеуші-археолог Е. Смагулов мұндай ыдыстарды ресми түрде «жоғарғы мойын бөлігінде аузы мен саңылауы бар ғибадат ыдыстарына жатқызуға болады» (*аудармасы автордікі – ред.) [Смагулов 2011: 35] деп көрсетеді.

Ортағасырлық қалаларда көзешілік кәсіп ең маңызды қолөнер саласы болды. Оның дамуын сан алуан пішіндегі ыдыс-аяқтардың табылуынан көреміз. Бұл кәсіп түрінің күнделікті өмірдің өзі талап еткендігінен білуге болады.

Жалпы, ортағасырлық Ақтөбе, Шелек, Еңбекші, Қастек, Талғар т. б. қалаларынан табылған қыш бұйымдардың типологиясы мен жасау технологиясында көптеген ұқсастықтар бар. Осы өңірден табылған керамикаларға одан әрі салыстырмалы талдау (техникалық-технологиялық және типологиялық зерттеу негізінде) жүргізу осы өңірдің қыш қолөнерінің нақтыланған даму тарихын зерттеуге болатын жаңа деректерді анықтауға мүмкіндік береді.

Қорытынды

Ортағасырлық Қастек қаласының керамикасын топтау және салыстырмалы талдау арқылы кешенді зерттеу жұмысын жүргізу нәтижесінде оның даму деңгейі жөнінде ғылыми мәліметтер алынды. Ыдыстардың пішінделуі мен өрнектелуі және жаңа түрлерінің пайда болуы көбіне саяси, әлеуметтік-экономикалық жағдайларға байланысты болды. Қаланың мәдени қабатына жасалған зерттеулерде керамика өндірісінің гүлденген кезеңі – Қарахан кезеңіне сәйкес келеді. Бұл кезеңде керамика өндірісі дами түсті, жаңа ыдыстардың түрлері пайда болды. Бұл бір жағынан Ұлы Жібек жолының тармақтары осы аймақ арқылы өтуімен түсіндірілсе, екінші жағынан көршілес орналасқан қалалармен синхронды байланыс процесінің болуымен байланысты. Ортағасырлық Қастек қаласының керамикасының типологиясы Іле алқабындағы қалалардың керамикалық материалдарымен ұқсас. Қыш бұйымдарға одан әрі салыстырмалы талдаулар жүргізу жаңа деректерді анықтауға мүмкіндік береді.

Ортағасырлық Қастек қаласында жүргізілген қазба жұмыстары барысында күнделікті өмірге қажетті қыш бұйымдардың көптеген түрлерінің (құмыралар, қазан, тостақ (чаша), кеселер, көзе, көзелек, саптыаяқтар, табақтар т. б.) табылуын ескерсек, қала өзі өмір сүріп тұрған уақытта көзе өндірісінің ірі орталығы болғандығын көреміз. Керамика кешеніне жасалған зерттеулер қаланың өмір сүруінің осы кезеңдерінде кәсібі мен қолөнерінің дамығандығын көрсетті.

ӘДЕБИЕТ

1. *Ақымбек Е.Ш.* Ортағасырлық Ақтөбе қаласының керамикасы (VI ғ. – XIII ғ. басы): философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Алматы, 2015. 208 б.
2. *Ақымбек Е.Ш.* Керамикалардың сыртын өңдеу және әсемдеу үдерісін талдау (Ортағасырлық Ақтөбе қаласы материалдары бойынша) // Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің 25 жылдығына арналған «Халық – тарих толқынында» мемлекеттік бағдарламасы аясындағы «Археологиядағы зерттеудің жаңа әдістері» атты халық. ғыл.-тәжірибелік конф. м-лы (Алматы қ., 30 қараша 2016 ж.) / Жауап. ред. Бексеитов Ғ.Т. Алматы: Қазақ университеті, 2016. 92-94-бб.

3. Ақымбек Е.Ш. Керамикаларды пішіндеу технологиясы үдерісін талдау (Ортағасырлық Ақтөбе қаласы материалдары бойынша) // Еуразия археологиясының өзекті мәселелері: Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 25 жылдығына және Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының 25 жылдығына арналған халықаралық ғыл.-тәж. конф. м-лы (Алматы қ., 18–19 қазан 2016 ж.) / Жауап. ред. Байтанаев Б.А. Алматы: Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, 2016. 567-575-66.
4. Ахраров И. Кухонная керамика Ферганы IX–X вв. // ИМКУ. 1966. Вып. 7. С. 125-132.
5. Байпаков К.М., Воякин Д.А., Акылбек С.Ш. Городище Кок-Мардан. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Марғұлана, 2006. 80 с.
6. Байпаков К.М., Терновая Г.А. Религии и культы средневекового Казахстана (по материалам городища Куйрыктобе). Алматы: БАУР, 2005. 236 с.
7. Кузнецова О.В., Нуржанов А.А. Средневековый город Мерке (Мирки). Алматы: Мектеп, 2009. 128 с.
8. Нуржанов А.А. Культовый сосуд карлуков-несторинцев из городища Кастек // Народы и религии Евразии. 2017. Вып. 1-2 (10-11). С. 14-22.
9. Нуржанов А.А. Керамика с зооморфными и антропоморфными признаками с городища Кастек-1 // Народы и религии Евразии. 2020. № 1 (22). С. 7-28.
10. Нуржанов А.А., Акымбек Е.Ш. Средневековое городище Кастек-1 // Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги, перспективы: м-лы междунар. науч. конф., посвящ. 20-летию независимости Республики Казахстан и 20-летию Института археологии им. А.Х. Марғұлана КН МОН РК (г. Алматы, 12–15 декабря 2011 г.). В 3-х т. / Гл. ред. Байтанаев Б.А., отв. ред. Бейсенов А.З. Алматы: Ин-т археологии им. А.Х. Марғұлана, 2011. Т. III. С. 80-87.
11. Нуржанов А.А., Калдыбаева Г.А. Археологические исследования средневекового города Кастек в Жетысу // Культура и религия на Великом шелковом пути: м-лы междунар. науч.-практ. конф. посвящ. 80-ти летию академика НАН РК К.М. Байпакова (г. Алматы, 12 ноября 2020 г.) / Отв. ред. Байпакова Л.К. Алматы, 2020. С. 118-134.
12. Нуржанов А.А., Терновая Г.А. Находка культового сосуда на городище Кастек в 2013 году // Религия в истории народов России и Центральной Азии: м-лы 2-й междунар. конф. (г. Барнаул, 29–31 октября 2014 г.) / Отв. ред. Дашковский П.К. Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2014. С. 153-157.
13. Нуржанов А.А., Терновая Г.А. Находка керамического сосуда с росписью на городище Кастек-1 в 2019 г. // Народы и религии Евразии. 2021. Т. 27. № 2. С. 7-23.
14. Савельева Т.В. Средневековые города и поселения северо-восточного Жетысу (Семиречья): дис. ... докт. ист. наук. Алматы, 1999. 270 с.
15. Савельева Т.В., Нуржанов А.А., Акымбек Е., Кузнецова О., Шарденова З., Сейфулина А. Отчет о НИР «Урбанизация Жетысу как один из факторов формирования древнетюркских государств: Западнотюркский, Тюргешский, Карлукский каганаты, Караханидское и Чагатаидское ханства (по материалам археологии)». Алматы, 2012. 89 л. // Архив ИА КН МОН РК. Д. 3108.
16. Сенигова Т.Н. Средневековый Тараз. Монография. Алма-Ата: Наука, 1972. 228 с.
17. Смагулов Е.А. К изучению культовых атрибутов V–X вв. на средней Сырдарье // Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги, перспективы. М-лы междунар. науч. конф. (г. Алматы, 12–15 декабря 2011 г.). В 3-х т. / Гл. ред. Байтанаев Б.А., отв. ред. Бейсенов А.З. Алматы: Ин-т археологии им. А.Х. Марғұлана, 2011. Т. III. С. 35-41.

REFERENCES

1. Akymbek, E. Sh. 2015. *Ortagasyrlyk Aqtobe kalasynyn keramikasy (VI g. – XIII g. basy) (Ceramics of the medieval settlement of Aktobe (6th century – the beginning of the 13th century)*. Almaty (in Kazakh).
2. Akymbek, E. Sh. 2016. In: Bekseitov, G. T. (ed.). *Arheologiyadagy zertteudin zhana adisteri (New research methods in archaeology)*. Almaty: Kazak universiteti, 92-94 (in Kazakh).
3. Akymbek, E. Sh. 2016. In: Baitanayev, B. A. (ed.). *Euraziya arheologiyasynyn ozekti maseleleri (Current problems of Archaeology of Eurasia)*. Almaty: Margulan Institute of Archaeology, 567-575 (in Kazakh).
4. Akhrarov, I. 1966. In: *Istoriya materialnoy kultury Uzbekistana (History of material culture of Uzbekistan)*, 7, 125-132 (in Russian).

5. Baipakov, K. M., Voyakin, D. A., Akylbek, S. Sh. 2006. *Gorodishche Kok-Mardan (The settlement of Kok-Mardan)*. Almaty: Margulan Institute of Archaeology (in Russian).
6. Baipakov, K. M., Ternovaya, G. A. 2005. *Religii i kulty srednevekovogo Kazakhstana (po materialam gorodishcha Kuiryktobe) (Religions and cults of medieval Kazakhstan (based on the materials of the Kuyryktobe settlement))*. Almaty: “BAUR” Publ. (in Russian).
7. Kuznetsova, O. V., Nurzhanov, A. A. 2009. *Srednevekovyi gorod Merke (Mirki) (The medieval town of Merke (Mirki))*. Almaty: “Mektep” Publ. (in Russian).
8. Nurzhanov, A. A. 2017. In: *Narody i religii Evrazii (Nations and religions of the Eurasia)*, 1-2 (10-11), 14-22 (in Russian).
9. Nurzhanov, A. A. 2020. In: *Narody i religii Evrazii (Nations and religions of the Eurasia)*, 1 (22), 7-28 (in Russian).
10. Nurzhanov, A. A., Akymbek, E. Sh. 2011. In: Baitanayev, B. A., Beisenov, A. Z. (eds.). *Arheologiya Kazakhstana v epohu nezavisimosti: itogi, perspektivy (Archaeology of Kazakhstan in the era of independence: results, prospects)*. Vol. III. Almaty: Margulan Institute of Archaeology, 80-87 (in Russian).
11. Nurzhanov, A. A., Kaldybayeva, G. A. 2020. In: Baipakova, L. K. (ed.). *Kultura i religiya na Velikom shelkovom puti (Culture and Religion on the Great Silk Road)*. Almaty, 118-134 (in Russian).
12. Nurzhanov, A. A., Ternovaya, G. A. 2014. In: Dashkovskiy, P. K. (ed.). *Religiya v istorii narodov Rossii i Tsentralnoy Azii (Religion in the History of the Peoples of Russia and Central Asia)*. Barnaul: Altay University, 153-157 (in Russian).
13. Nurzhanov, A. A., Ternovaya, G. A. 2021. In: *Narody i religii Evrazii (Nations and religions of the Eurasia)*, 2, 7-23 (in Russian).
14. Savelyeva, T. V. 1999. *Srednevekovye goroda i poseleniya severo-vostochnogo Zhetysu (Semirechiya) (Medieval towns and settlements of northeastern Zhetysu (Semirechye))*. Almaty (in Russian).
16. Savelyeva, T. V., Nurzhanov, A. A., Akymbek, E. Sh., Kuznetsova, O. V., Shardenova, Z., Seifulina, A. 2012. In: *Archive of Margulan Institute of Archaeology*, d. 3108 (in Russian)
16. Senigova, T. N. 1972. *Srednevekovyi Taraz (Medieval Taraz)*. Alma-Ata: “Nauka” Publ. (in Russian).
17. Smagulov, E. A. 2011. In: Baitanayev, B. A., Beisenov, A. Z. (eds.). *Arheologiya Kazakhstana v epohu nezavisimosti: itogi, perspektivy (Archaeology of Kazakhstan in the era of independence: results, prospects)*. III. Almaty: Margulan Institute of Archaeology, 35-41 (in Russian).

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді.
/ Раскрытие информации о конфликте интересов. Автор заявляет об отсутствии конфликта интересов.
/ Disclosure of conflict of interest information. The author claims no conflict of interest.
Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 14.02.2022.
Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 26.03.2022.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 26.03.2022.